

CZAS

— jedna z podstawowych kategorii kultury, niezbędnych w badaniach i refleksji nad pamięcią zbiorową. Namysł nad czasem i nad jego cechami od dawna stanowi ważny temat nauk pomocniczych historii, powinien również towarzyszyć badaniom pamięci zbiorowej. Tym bowiem, co różni i wyodrębnia pamięć zbiorową od historii jako dyscypliny naukowej, jest między innymi odmienna struktura czasu i odmienne jego cechy. Pisał o tym Stefan Czarnowski (1879–1937), pionier badań nad obecnością „dawności w teraźniejszości”, w słynnym, zaledwie naszkicowanym tekście *Powstanie i społeczne funkcje historii* (1937), wskazując, że tym, co różni „historyczne ujmowanie przeszłości”, które polega na ciągu następujących po sobie wydarzeń, od „ahistorycznej” postawy wobec przeszłości, typowej dla mitów i opowieści o początkach, są odmienne koncepcje czasu, charakteryzujące się swoistymi cechami i strukturą. W pierwszym przypadku czas to „formalna kategoria”, „zasada porządkująca”, w drugim — „środowisko i jakość konkretna” (Czarnowski 1956, s. 101). Jest to zapowiedź istotnego rozróżnienia na czas linearny, ilościowy, ciągły oraz czas nieciągły, jakościowy, konkretny.

Problemy czasu, czyli ruchu, zmiany, trwania i przemijania, następstwa i równoczesności, stanowiące od wieków domenę zainteresowań filozofii, stopniowo weszły w orbitę poszukiwań wielu nauk humanistycznych i społecznych — historii, antropologii, psychologii, socjologii, nauk o kulturze i literaturze, aby współcześnie stać się jedną z podstawowych kategorii interdyscyplinarnego dyskursu dotyczącego społeczeństwa i kultury, ich obecnej kondycji i współ-

czesnych przemian. Najwybitniejsi badacze współczesności analizują w swoich pracach jego wyjątkową rolę, wcześniej nieznaną, i opisują jej społeczne konsekwencje. Inną charakterystyczną cechą współczesnych badań jest próba stworzenia chronozofii, nowej, integralnej i interdyscyplinarnej nauki o czasie, będącej odpowiedzią na jego złożoność, kompleksowość i wielowymiarowość. Twórcą tej koncepcji i nowej dyscypliny był Julius Thomas Fraser (1923–2010), amerykański filozof i fizyk, jeden z najwybitniejszych współczesnych badaczy czasu.

Koncepcja czasu jako zjawiska społecznego i kulturowego dobrze ukazuje jego cechy istotne z punktu widzenia pamięci zbiorowej i jej mechanizmów. Jej przydatność dla badań nad pamięcią widać w kilku wymiarach: (1) w konceptualizacji czasu jako zjawiska społecznego i kulturowego; (2) w ujęciu czasu społecznego jako czasu jakościowego, charakteryzującego się specyficznymi cechami i posługującego się swoistymi mechanizmami; (3) w tezie o wielości czasów społecznych. Bliska zagadnieniom pamięci zbiorowej jest też problematyka orientacji temporalnych, zapożyczona z psychologii i zastosowana do zjawisk społecznych i kulturowych. W kontekście czasu warto też uwzględnić dwie odrębne kwestie: społeczne uwarunkowania współczesnych zainteresowań przeszłością oraz rolę terażniejszości w kulturze współczesnej i jej wpływ na zjawiska związane z pamięcią indywidualną i zbiorową.

Kategoria czasu należy do uniwersalnych, najbardziej podstawowych pojęć, za pomocą których ludzie postrzegają, porządkują i czynią zrozumiałą rzeczywistość. Czas jest nieuchronnym składnikiem wszelkiego doświadczenia jednostkowego i zbiorowego, a jego organizacja to wymóg życia zbiorowego. Wszystkie społeczeństwa i kultury mają jakieś nastawienia wobec czasu, choć nie muszą mieć odrębnej jego koncepcji. Wszystkie mają jakiś stosunek do obszarów czasu: przeszłości, terażniejszości, przyszłości; wszystkie odnoszą się do zjawisk trwania i przemijania, następstwa i zmiany, a także jakoś wartościują powtarzalne i niepowtarzalne aspekty zjawisk. Robią to w zróżnicowany sposób, dostrzegając i akcentując zmienność bądź powtarzalność, różnorodność bądź podobieństwo, linearność bądź cykliczność. Przy całej kulturowej różnorodności i wielości możliwych rozwiązań należy ujmować czas jako atrybut życia społecznego, jako zjawisko nieodłączne od kondycji człowieka, jako niezbywalny element kultury.

Specyfika czasu społecznego ujawnia się w różnych opozycjach: czas społeczny i czas kulturowy przeciwstawiane są czasom przyrody: fizycznemu, biologicznemu, fizjologicznemu, astronomicznemu; czas społeczny jako czas jakościowy przeciwstawia się czasowi ilościowemu (zegarowemu, matematycznemu); czas społeczny jako czas zbiorowy — subiektywnym czasom indywidualnym (Pomian 1984).

Podstawy socjologicznego ujęcia czasu stworzył Émile Durkheim (1858–1917), który jako pierwszy użył terminu „czas społeczny”, wskazując jego zbiorowy, a nie jednostkowy charakter i otwierając tym samym nową perspek-

tywę jego badania. W koncepcji Durkheima czas był jedną z kategorii myśli, jednym z wyobrażeń zbiorowych, ściśle powiązanych z życiem religijnym i obrzędowym, wyznaczającym jego rytm (Durkheim 1990 [1912]). Czas w tym ujęciu jest konstruktem społecznym, wytworem życia zbiorowego, wspólnym dla zbiorowości, narzucającym się jej członkom jako coś zewnętrznego, pełniącym w życiu społecznym istotne funkcje integracyjne, regulacyjne, komunikacyjne. Jest elementem życia społecznego i kultury; przemiany i różnicowania społeczne i kulturowe znajdują wyraz w związanych z nim kategoriach, w ich wielości i zmienności. Odnosi się to również do pamięci zbiorowej, która też jest zjawiskiem społecznym i elementem kultury.

Wielu przedstawicieli szkoły durheimowskiej zajmowało się problemami czasu społecznego. Henri Hubert (1872–1927) badał czas w magii i religii, Marcel Mauss (1872–1950) — rytmy życia zbiorowego, Maurice Halbwachs (1877–1945) — problematykę wielości czasów społecznych oraz społeczne różnicowania pamięci zbiorowej; Stefan Czarnowski analizował obecność przeszłości w teraźniejszości oraz początki myślenia historycznego, a Marcel Granet (1884–1940) rekonstruował czas w myśli i kulturze chińskiej.

Zróżnicowany, społeczny i kulturowy, charakter czasu dobrze oddaje Henri Hubert w swojej koncepcji czasu jakościowego, który „nie jest czystą ilością”, w którym odcinki ilościowo równe nie są równe jakościowo, który ma charakter konkretny, niejednorodny, nieciągły, odwracalny. Tę powstałą podczas badań magii i religii koncepcję rozwinął i uogólnił Pitirim A. Sorokin (1889–1968), który stwierdził, że zwykłą praktyką życia codziennego jest stosowanie czasu jakościowego, konkretnego i niejednorodnego, nie zaś ilościowego, absolutnego i jednolitego czasu astronomicznego (Sorokin, Merton 1937; Sorokin 1943). W świetle ustaleń tych i innych badaczy czas społeczny nie ma charakteru ilościowego, lecz jest jakościowy, niejednorodny, niejednorodny, a poszczególne jego odcinki są odmiennie wartościowane. Jest nieciągły, punktowy; nie zawiera jednolitego systemu miar — funkcję tę pełni jakościowo zróżnicowane daty krytyczne; obejmuje okresy wypełnione ważnymi wydarzeniami, a także okresy puste; ma zmienne tempo, może „zatrzymać się” lub „przyspieszać”; nie płynie w jednym kierunku, lecz jest odwracalny; nie musi być linearny, może być cykliczny, wahadłowy, spiralny (Tarkowska 1987, s. 125). Podobne mechanizmy, cechy i zasady odnajdujemy w funkcjonowaniu pamięci zbiorowej: postawy wobec przeszłości społeczeństw i grup społecznych, mit, tradycja, pamięć zbiorowa odwołują się do czasu jakościowego, nieciągłego, niekiedy cyklicznego, powracającego, uwikłanego w wartości, bogatego w elementy mityczne, budzącego emocje, skłaniającego do działań.

Czas społeczny jako czas wspólny dla zbiorowości — podzielane wyobrażenia, sposoby myślenia i symbolizowania zjawisk przemijania, zmiany i trwania, wspólne wyobrażenia przeszłości i przyszłości — pełni w zbiorowości istotne funkcje porządkujące, komunikacyjne i integracyjne. Jest środkiem budowania więzi społecznych, podstawą poczucia grupowej identyfikacji i integracji jed-

nostki ze zbiorowością. Czas społeczny łączy, ale i dzieli, wyodrębniając swoich od obcych. Wszystko to stosuje się również do pamięci zbiorowej, które działanie spajające i integrujące oraz dezintegrujące i dzielące zostało dobrze empirycznie rozpoznane.

Bezpośrednią konsekwencją ujęcia czasu jako zjawiska społecznego, społecznie uwarunkowanego i związanego z określonym kontekstem społecznym oraz kulturowym jest teza o wielości czasów społecznych Georges'a Gurvitcha (1894–1965). Twierdził on, że każda klasa społeczna, każda grupa, każdy poziom rzeczywistości społecznej, a nawet każdy rodzaj działalności (prawnej, politycznej, poznawczej, ekonomicznej i in.) przebiega w czasie sobie właściwym (Gurvitch 1969). Podobnie jak nie ma jednego czasu społecznego, tak też nie ma jednej pamięci zbiorowej; działają tu zbliżone mechanizmy, które opisał Maurice Halbwachs w dziele *Spoleczne ramy pamięci* (1925). Wielość pamięci to wielość wartości, postaw, wyborów i interpretacji tych samych zbliżonych wydarzeń. To także wielu aktorów, których pamięci spotykają się i uzupełniają lub zderzają i wchodzą w konflikt (Halbwachs 1969).

Kolejny kontekst problemowy, istotny dla badania pamięci zbiorowej, stanowi struktura czasu społecznego, na którą składają się trzy grupy zjawisk: (1) sposoby orientacji w czasie, systemy rachuby czasu, stosowane miary; (2) koncepcje, pojęcia, wyobrażenia przemijania i trwania, następstwa i zmiany; sposoby konceptualizacji i symbolizacji czasu; (3) orientacje temporalne, czyli nastawienia wobec obszarów czasu, sposoby wartościowania przeszłości, terażniejszości i przyszłości oraz horyzont czasowy, czyli zasięg perspektywy czasu w przeszłość i w przyszłość (Tarkowska 1987, s. 134). Warta uwagi jest zapożyczona z psychologii kategoria orientacji temporalnych, czyli kulturowo zmiennych postaw wobec obszarów czasu: przeszłości, terażniejszości i przyszłości. Z jednej strony jest to kompleks zjawisk związanych z przeszłością: pamięć indywidualna i zbiorowa, historia, mit, tradycja; z drugiej strony — to, co odnosi się do przyszłości: plany, prognozy, przewidywania, oczekiwania, nadzieje, lęki i obawy. W literaturze wymienia się wiele typów orientacji temporalnych. W nawiązaniu do kilku koncepcji i zastosowań Elżbieta Tarkowska zaproponowała rozbudowaną typologię orientacji temporalnych, za kryterium ich wyodrębnienia przyjmując oprócz obszarów czasu także pozytywne lub negatywne wartościowanie danego obszaru, a więc pozytywne lub negatywne orientacje retrospektywne, prospektywne i prezentystyczne (Tarkowska 1987, s. 141 i nast.). Kryją się za nimi odmienne profile wartości danego społeczeństwa, ideologie i wzory kultury sprzyjające aktywności bądź bierności, tradycjonalizmowi lub innowacyjności, indywidualizmowi lub postawom prospołecznym, konsumpcjonizmowi czy twórczości. Zdaniem badaczy rekonstruowane nastawienia do obszarów czasu łączą się z innymi istotnymi cechami kultury: dominacji przyszłości w kulturze towarzyszy nastawienie społeczeństwa na działalność ekonomiczno-techniczną, dominacji terażniejszości — waga sfer religijnej i rekreacyjnej, dominacji przeszłości — rozwój działalności intelektual-

nej i estetycznej (Kluckhohn, Strodtbeck 1961). Podstawą tych twierdzeń były pionierskie międzykulturowe badania porównawcze przeprowadzone w latach sześćdziesiątych XX wieku. Inną, psychologiczną typologię „perspektyw postrzegania czasu” zaproponowali Philip Zimbardo i John Boyd, odnosząc ją do wyborów jednostek o pozytywnym lub negatywnym nastawieniu do obszarów czasu: przeszłości, przyszłości i terażniejszości. Autorzy zrekonstruowali najbardziej typowe perspektywy postrzegania czasu we współczesnym świecie zachodnim, koncentrując się na kontekście indywidualnych osiągnięć związanych z odmiennymi orientacjami (Zimbardo, Boyd 2011).

Kolejna kwestia warta uwzględnienia to socjologiczne interpretacje zwrotu ku przeszłości, czyli wzrostu i popularności orientacji retrospektywnych. Jedną z hipotez (można ją ujmować jako przykład uwarunkowań orientacji retrospektywnej) mówi o tym, że okresy głębokich zmian, niestabilności i nieciągłości, postrzegane i odczuwane jako przełomowe, jako koniec lub początek epoki, skłaniają jednostki i zbiorowości do spoglądania w przeszłość, do szukania w niej swojej zachwianej, niepewnej w nowych warunkach tożsamości. Wydaje się to szczególnie aktualne dla społeczeństw Europy Środkowo-Wschodniej, w których w okresie postkomunistycznych przemian obserwujemy zwrot ku przeszłości, polegający nie tylko na poszukiwaniach punktów oparcia dla niejasnych tożsamości, lecz także na dążeniu do wypełniania rozlicznych białych plam: obszarów niewiedzy, przemilczeń i wieloletnich tabu, nałożonych przez poprzedni system polityczny, cenzurę, propagandę, ideologię, na dążeniu do odzyskania zmitologizowanej i zmanipulowanej przeszłości oraz na przywracaniu ciągłości historycznej. W całej Europie Środkowo-Wschodniej (choć nie tylko w tym regionie) widoczny jest taki zwrot, który wyraża się w licznych inicjatywach biograficznych, w publikacji wspomnień, pamiętników i innych relacji osobistych (Humphrey, Miller, Zdravomyslova 2003; Tarkowska 1992).

Kulturę współczesną charakteryzuje coraz większa rola terażniejszości, włączanie do niej przeszłości i przyszłości oraz skracanie horyzontu czasu, skierowanego zarówno w przeszłość, jak i w przyszłość, co upoważnia do nazywania jej kulturą terażniejszości (Tarkowska 2010). Jest ona skoncentrowana na tym, co teraz, zdominowana przez nowość, zmienność, przyspieszenie, czego efektem jest czas nazywany postlinearnym, momentalnym, puentylistycznym lub nawet beczasowym. Jest to pochodna z jednej strony nowych technologii informacyjnych i komunikacyjnych, z drugiej — rynku i konsumpcji. Nowe media, nowe środki informacji i komunikacji, pozytywnie wartościując zmianę, nowość, nieciągłość i fragmentaryzację jako zwykłe, oczywiste wymiary rzeczywistości, przyczyniają się do dominacji terażniejszości. Innym źródłem i objawem kultury terażniejszości są konsumpcja i konsumpcyjny styl życia, odrzucające ciągłość i trwałość, a preferujące nieustanną zmianę, przemijalność, zastępowanie nowego przez jeszcze nowsze (Bertman 1998; Bauman 2009; Tarkowska 2010). Procesy te odnoszą się również do pamięci zbiorowej, znajdując wyraz w skracaniu horyzontu przeszłości i w przybliżaniu jej do terażniejszo-

ści lub włączaniu elementów przeszłości w terażniejszość poprzez inscenizację, czego jednym z bardziej wyrazistych przykładów jest ruch rekonstrukcji historycznych (Szlendak i in. 2012). Globalne procesy ekspansji konsumpcji, rynku, przemysłu turystycznego czy kultury popularnej to mechanizmy uwspółcześniania przeszłości, włączania jej w terażniejszość na zasadzie rozrywki, zabawy, żartu (Tarkowska 2012).

BIBLIOGRAFIA

- Bauman Zygmunt, 2009, *Konsumowanie życia*, tłum. Monika Wyrwas-Wiśniewska, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Bertman Stephen, 1998, *Hyperculture: The Human Cost of Speed*, Praeger, London–Westport, CT.
- Czarnowski Stefan, 1956, *Powstanie i społeczne funkcje historii*, w: *Dzieła*, t. 5, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Durkheim Émile, 1990, *Elementarne formy życia religijnego. System totemiczny w Australii*, tłum. Anna Zadrożyńska, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Gurvitch Georges, 1969, *La vocation actuelle de la sociologie*, PUF, Paris.
- Halbwachs Maurice, 1969, *Společne ramy paměci*, tłum. Marcin Król, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Humphrey Robin, Miller Robert, Zdravomyslova Elena (red.), 2003, *Biographical Research in Eastern Europe: Altered Lives and Broken Biographies*, Ashgate, Aldershot.
- Kluckhohn Florence R., Strodtbeck Fred L., 1961, *Variations in Value Orientations*, Row, Peterson and Co, Evanston, IL.
- Pomian Krzysztof, 1984, *L'Ordre du temps*, Editions Gallimard, Paris.
- Sorokin Pitirim A., 1943, *Sociocultural Causality, Space, Time: A Study of Referential Principles of Sociology and Social Sciences*, Duke University Press, Durham.
- Sorokin Pitirim A., Merton Robert K., 1937, *Social Time: A Methodological and Functional Analysis*, „The American Journal of Sociology”, t. 42 (5), s. 615–629.
- Szlendak Tomasz i in., 2012, *Dziedzictwo w akcji. Rekonstrukcja historyczna jako sposób uczestnictwa w kulturze*, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa.
- Tarkowska Elżbieta, 1987, *Czas w społeczeństwie. Problemy, tradycje, kierunki badań*, Ossolineum, Wrocław.
- Tarkowska Elżbieta, 1992, *Czas w życiu Polaków. Wyniki badań, hipotezy, impresje*, Instytut Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa.
- Tarkowska Elżbieta, 2010, *Kultura terażniejszości w ujęciu globalnym i lokalnym*, w: Anna Malewska-Szałygin, Magdalena Radkowska-Walkowicz (red.), *Antropolog wobec współczesności. Tom w darze Profesor Annie Zadrożyńskiej*, Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej UW, Warszawa [zob. s. 55–68 tego tomu — przyp. red.].
- Tarkowska Elżbieta, 2012, *Pamięć w kulturze terażniejszości*, w: Elżbieta Hałas (red.), *Kultura jako pamięć. Posttradycyjalne znaczenie przeszłości*, Nomos, Kraków [zob. s. 121–141 tego tomu — przyp. red.].
- Zimbardo Philip, Boyd John, 2011, *Paradoks czasu*, tłum. Anna Cybulko, Marcin Zieliński, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa (wyd. 2, zm.).